

LIŪNĖ SUTEMA

(1927–2013)

Liūnė Sutema (Zinaida Nagytė-Katiliškienė) gimė 1927 m. liepos 5 d. Mažeikiuose. Augo ji su dviem už ją vyresniais broliais, iš kurių vienas – vėliau žinomas poetas Henrikas Nagys. Latvė motina dainavo mažai mergaitei latviškas dainas, o žemaičio tėvo vyresnioji sesuo, teta Morta, sekė lietuviškas pasakas, mokė lietuviškų dainų. Šeimoje gyveno ir vokiečių kilmės labai literatūrą – o ypač Goethe (Gėtę) – mylinti senelė, kuri jau anksti pradėjo vaikams skaityti vokiškas knygas. Į pradžios mokyklą atėjo Zina, kalbėdama, be gimtosios lietuvių kalbos, dar ir latviškai bei vokiškai. Šitos trys kalbos ir liks jai visą gyvenimą beveik kaip gimtosios.

Tėvams karo metu pasitraukus iš Lietuvos, Zina baigė gimnaziją 1945 m. jau Vokietijoje. Studijavo vokiečių literatūrą Innsbrucko ir Freiburgo universitetuose.

Daugelį metų tai vienas, tai kitas kritikas ar recenzentas, rašydamas apie Algimantą Mackų ar Liūnę Sutemą, pavadindavo šią pastarąją Mackaus įpėdine, neornamentuotos generacijos augintine, tęsiančia Mackaus tradiciją ir panašiai. Kategoriškas Broniaus Vaškelių žodis per 1985 m. Poezijos dienas Čikagoje atskleidė ne vienam, jog ilgą laiką buvo daroma Sutemos poezijai skriauda: „Sutema, kaip poetė, niekam nei artima, nei gimininga. [...] Sutema atėjo į poeziją viena. Jos generacija nusibarstė ar nuklydo pakelėse. Atėjo be deklaracijų ir pažadų. Atėjus prabilo šiltu monologu ir kerinčiu balsu“ (*Akiračiai*, 1985, Nr. 7).

1964 m. tragiška Algimanto Mackaus mirtis tarsi konkretizavo kai kurių akyse jo poeziją ir davė jai „iš išorės“ socialinį pripažinimą ir statusą, kurio, spėliotumėm, jo kūryba normaliom sąlygom vargu ar būtų taip greit susilaukusi.

Sutemos poezijos atvejis buvo visai priešingas. Poetės diskreti tylą, nuošalus gyvenimas ilgą laiką lyg toldino jos poeziją nuo platesnio skaitytojų būrio. Kiek Algimantas Mackus visad degė noru deklamuoti savo eilėraščius scenoje, tiek Liūnė Sutema to vengė. Ji daugiau ilgėjosi nors tik ir vieno skaitytojo, kuriam jos poezija ką nors reikštų, gal tam žmogui padėtų, gal būtų jam lengviau gyventi... Taip yra ji sakiusi broliui Henriku ir kai kuriems draugams.

André Malraux (André Malro) reikšmingai teigė, jog kūrinį kildina ne individualus regėjimas, o jau esantieji kitų žmonių kūriniai. Reikia stebėtis, kad Sutema, nepaprastai daug skaitanti trimis kalbomis jau nuo pat vaikystės dienų (vėliau Amerikoj prisidėjo dar anglų kalba), nepasidavė jokiai jos poetinį balsą kaustančiai įtakai, nei ypač jos giliai mylimo poeto Rainer Maria Rilke (Rainerio Marija Rilkės) poveikiui. „Rilkę skaitau, skaitau ir skaitau, kaip kiti Šventąjį Raštą...“, yra ji sakiusi artimiesiems. Ar neliudija tai jos ryžtą ir didelį sugebėjimą savaip paneigti, o kartu ir paklusti jau egzistuojančios literatūros estetiniam imperatyvui?

* * *

Yra išleistos penkios Liūnės Sutemos poezijos knygos (visos Čikagoj): *Tebūnie tarytum pasakoj* (1955), *Nebėra nieko svetimo* (1962), *Bevardė Šalis* (1966), *Badmetis* (1972) ir *Vendeta* (1981).

Nepaisant didelės meninės distancijos, skiriančios *Vendetą* nuo dar 1955 m. išleistos *Tebūnie tarytum pasakoj*, šioje pastarojoje yra vienas kitas kai kuo išskirtinis, ar poetės estetinei ideologijai ypač būdingas

eilėraštis. Iš tiesų pirmajame, įžanginiame eilėraštyje Sutema tyliu, intymiu balsu išsako savo poetinį *credo*: siekti poezijos, kuri būtų atrama, gal prieglobstis kitam. Lyrinis „aš“ ilgisi būti tiltu „tau ir kitiems, / kurių kojos negali priprasti / prie medinių grindų“, ar augančiu medžiu tiems, kurie „visad vieni“ ir turi tą ypatingą troškulį: „kurių tylinčias lūpas skaudžiai / pažymėjo kaitra“.

Niekieno žemėj, dar palyginti be ypatingo originalumo, veik simetriškai konstruotam eilėrašty, vystoma Sutemos kūrybai ypač svarbi tematika: poezijos darymosi vyksmas. Figūratyvius vijoklių, vynuogyno, sėklų ir vyno izotopus atitinka derliaus ir kūrybos tematiniai motyvai. Poezijos samprata yra suasmeninta. Tai Mylimoji, tai irgi Niekieno žemė, kurios akivaizdoj lyrinis subjektas pergyvena būsimąjo kontakto ekstazę: „Niekieno Tu, palaimink man lūpas, / kai Tave jos palies“. O bus jos, „lyg sudžiūvę, pasimetusios sėklos, / laukiančios Tavosios drėgmės“. Šis trumputis eilėraštis yra užuomazga visais atžvilgiais savito ir įdomaus ciklo *Niekieno Žemė*, bet iš daug vėlesnio *Badmečio* (1972) laikotarpio.

Žmogaus nusivylimas, palydintis meilės aktą – nuolatinė nesėkmė pasiekti kito laisvės, jo gilaus subjektyvumo – išryškėja „Vienumoj“ iš lyrinio „aš“ sąlyginės nuosakos kreipinių į tylintį „tu“: „Jei būtum tikėjęs naktim [...] Jei būtum tikėjęs manim“, jei „nebūtų pynęsi Tavo pirštai / apie veidą, tarytum vijokliai, / ir jį lenkę, traukę žemyn...“. Šita tema bus vis dėlto labai retai užtinkama Sutemos poetinėj visatoj, kuri tuo šliejasi prie egzistencialistinės literatūros. Šioje literatūroje, kaip žinome, meilė ir seksualiniai ryšiai tik ženklina daug gilesnius žmogaus poreikius, bet nėra jo buvimo pasauly centre.

Antrojoje Liūnės Sutemos poezijos knygoje *Nebėra nieko svetimo* (1962) galima pajusti amerikietiškos tikrovės poveikį poetės gyvenimui. Viskas paprasta, konkrečiu, monotoniška. Nėra nieko, kas viliotų savo svetimumu. Nebėra nieko svetimo. Gimtoji žemė buvo šaltinis visko maginančio, dar neatidengto, dar svetimo, ir ji dar vis regima per vaikystės ir jaunystės skaidrią prizmę: „Ir niekad dar nebuvo manyje / tokia gaji, tokia saugi gimtoji žemė“.

Ryšys su istorine realybe nenutrūksta. Sutema sieja savojo krašto tragizmą su savo pačios transcendentinio ilgesio personifikacija – su „Bevardžiu šventuoju“: „Šiurpiai skamba svetimos pjūties pjautuvai / visame krašte, / Šiurpiai skamba – mano Šventąjį plaka / jo paties išaugintų kanapių virve“. Kraujuoja lubinai, kraujuojantis sutemiškas Rūpintojėlis šventoriuje, virpantis iš skausmo paukštis, žmogaus buveinė ir kelias žymi pasaulį gilia kančia:

Trūkčioja kregždės apdege sparnai
vešliam dilgėlyne,
krūpčioja popiečio ilguos šešėlius
vieškelis ir namai –
Šventoriuje žydi raudonai lubinai
ir Bevardžio Šventojo kūnas.
(„Bevardis Šventasis“)

Bevardės šalies (1966) eilėrašty „Nenoriu būt atpirkta“ Sutema smaugstosi busimosios poetinės veiklos gaires ir aptaria savo moralinį bei estetinį imperatyvą. Skausmui suteikia ji ypatingą vaidmenį. Skausmas grindžia tarpsubjektyvinę realybę. Tik kančia padarys ją „matomą kiekvienam“: „Nenoriu būti atpirkta – / tegu medžioklinis peilis / įpjauna manyje / neišnykstančius pjūvius – tepaliekų randuota ir matoma kiekvienam“.

Nusikals poetė pati prieš save – ir tuo pačiu prieš savo poeziją, su kuria Sutema nuolat tapatina save – jei neliudys žmogų, kuris yra serializuojamas įvairių socialinių, ekonominių ir politinių jėgų, tos „grubios, plačiadelnės rankos“, kuri „žmonių veidus skirsto į formą ir spalvą / lyg vaisius krautuvėj, / ir atžymi juos kaina“.

Žmogus siekia sudaiktinti savo amžinybės ilgesį, piešdamas „gėlę, medį / ir saulės langą, / suodyse ir purve“, kaldamas „šimtmečių kerštą / ir nuoskaudą akmenyje“. Nusikals rašančioji, jei nematys to

ontologinio žmogaus poreikio, bus ji „tamsa, / auganti saulės lange / nuodingu vijokliu ir piktžole“.

Sutema atskleidžia su dideliu paprastumu ir nuoširdumu savo estetinę ideologiją: pajusti žmogų giliausiam jo subjektyvume, paliesti jo „beraštę, užguitą sielą“:

Nusikalstu kalba,
gimtą ir svetimą,
kai leliuju žemei ir apraudu ją,
žodžius rinkdama iš liaudies dainų, [...]
kai kalbu savo meilę žmogui
žodžius rinkdama iš žodyno, [...]
o palieku tamsoj ir vienatvėj tave,
beraštę, užguitą sielą...

Gal teisinga būtų manyti, jog 1964 m. staigios artimų draugų Juliaus Kaupo ir Algimanto Mackaus mirtys stumia Sutemą ieškoti paspirties, kaip kopti su ta neišvengiamybe, bet gal ne mažiau ir kaip gyventi, kad žmogaus „būtų žaidimo pradžia, / kai spindėdamas savo jėga, / žvėris įslinks į areną“ („Nieko neatiduosiu“).

Maždaug ir tuo pačiu laikotarpiu Mariaus ir Zinos Katiliškių galutinis įsisąmoninimas, kad jų šviesiaplaukio sūnelio fiziologinė liga neleis jam niekad normaliai išsivystyti, kelia tėvams nuolatinį sielvartą. Per meninę kalbą tas baidus likimo smūgis metamorfozuojamas į objektyvią grožio apraišką: „Kiekvienas vaikas turi savo mėnulį, dylantį, augantį tarp sapnų“, visą tą vaizduotės kuriamą ilgesio ir darnos pasaulį, tą Mėnulio gatvę, „kur saulėgražos žydi ir žydi, / pasąmonėj, po vandeniui, po žeme“ ...tik mano vaiko mėnuo nuskendo, / su pirmuoju šauksmu, / senolių upėj, užkeiktu lobiu...“ („Kiekvienas vaikas...“).

Badmety (1972) yra nemažai meistriškai iškristalizuotų eilėraščių. Sutemoje gimsta ir nauja savimonė. „Aš“ regi savo veiklą tarsi laumišką galią, sunkiai, tačiau išsikovotą:

Raganauju –
niekas manęs nemokė,
ir nepaveldėjau –
išplėšiau paslaptį iš užgniaužtos saujos,
stingstančius pirštus
vieną po kito atlenkdama...

bet gal ir ne mažiau kaip sakralinę apeigą: „švęstu vandeniui nuliejau tuščią delną, / kad patekėtų saulė, / kad pražystų rožė, / kad sudiltų delčia jame“ („Raganauju“).

Jos pačios vaizduotė svaigina ją: „Girdo mane aguonų pienu / saldžiu ir lipniu“ (p. 67), „jūros marios aguonų pieno neužmigdys manęs“ (p. 67), „sninga baltųjų lokių plaukais“ (p. 69). Neretai tačiau po egzaltuotai džiugaus savo laumiškos prigimties suvokimo, slysta „aš“ į beprasmišką savo darbo pajautą: „...neturiu kur sėti, / neturiu ką sėti / tik ravėju, ravėju, ravėju / ir atkakliai tyliu“ („Pavasarij nerašau laiškų“).

Daugeliu atžvilgių įsidėmėtinam eilėrašty „Akmuo“ lyrinis subjektas teigia: „Noriu būti ir esu / akmuo – mestas į gyvą taikinį“ ir ragina tylintį „tu“ išsviesti tą akmenį į erdvę. „Aš“ iš tiesų skatina skaitytoją pajusti savo paties laisvę vaizduotės erdvėj, tai yra išsirealizuoti beskaitant poeziją: „Ko lauki? / Nusivyti laidyklę iš mano plaukų, / ir iškėlęs aukštai virš galvos / svieski / paleiski mane!“ Aliuzija į biblinę dvikovą („Kam laikai iškėlęs akmenį kaip Dovydas prieš Galijotą?“) suteikia ir teksto akmeniui transcendentinę jėgą.

Badmečio „Niekieno Žemė“ praskamba kaip vietomis intymiai šilto, vietomis stipraus ir jausmingo balso

poetinis manifestas: „METAS SUDEGINTI, METAS SUDEGINTI / ŽODŽIUS, KURIEMS DAIKTŲ NEBĖRA – [...] LYG KAUTYNIŲ ŽIRGUS BE RAITELIŲ, / LYG APLEISTUS DEŠIMTMEČIAIS NAMUS BE ŽMONIŲ“. Palikti „išaugtinį atsiminimų rūbą... SUSIDEGINTI IR IŠLIKTI“, kitaip kalbant, sudeginti viską, kas buvo patirta, kad tas viskas išliktų tik jau kitoj būties plotmėj: vaizduotės ir meno. Kurianti sąmonė sukasi kaip Valéry (Valeri) gyvatė pati į save, norėdama regėti savo pačios tapsmo vyksmą. Tas nuo savęs atsiplėšęs „aš“ seka savo džiaugsmingą („Smagu, kaip niekad smagu“), bauginantį („anglėja krūmuos ir medžiuos sausra“), atpildo pilną („ir šypsomės, ar gera...“) bei religinės ekstazės lydimą kelią: „ir alsuoja kūnas gyvenimu dar nepažintu – be daiktų atsineštinių, / be žodžių atsineštinių...“ Ši laike įbrėžta mintijimo eiga veda į jau objektyvų ir visų atpažintą vaizduotės pasaulį: į Niekieno Žemę, kur skardena tas iš ugnies, „iš pelenų“ pakilęs Sutemos paukštis – eilėraštis. Jo egzistencija yra pagrįsta dviejų sąmonių, rašytojo ir skaitytojo, sąveika: „Paleidau išdegintą paukštį / nuo sudėvėtų klumpaičių – / ir skardena jis Niekieno Žemėje / tarp Jūsų ir Anų, / pakilęs iš pelenų, / Tavo, ir mano, ir Tavo / kalb –“.

Paskutinę Sutemos poezijos knygą *Vendetą* (1981) sudaro keturi cikliniai eilėraščiai. Viename iš jų, pavadintame „Šimtametės žiemos užrašai“, lyrinis subjektas pergyvena „šimtametę žiemą“ tarsi baisią metafizinę apraišką, kurios metu net ir saulė buvo regima blogosios laumės, stingdinančios visą gyvybę, pavidalu: „O saulė ant šluotos pralėkdavo, / pro sniego debesis, / nesišypsodama saulė žiežula“. Vaikai ir tie paseno, „bestatydami sniego pilis, kurių niekas nepuolė... belipydami sniego senius, kurie netirpo...“. Estetiniai objektai ir tie buvo netekę savo veikmens: „Stikliniai vaisiai dubeniuose, / nelieski jų – suduš / Gėlės iš paukščių plunksnų, / šilko, aksomo, / nelaistyki jų – nuvys“. Angelo Sargo, kuris ne kartą personifikuoja Sutemos poezijoj vaizduotę, sparnai kabo „senelės virtuvėje ...dulkėm nudulkinti, / trupiniam sušluoti“.

Eilėraštis parašytas su dideliu polėkiu. Ne vienas, ne du dominuojantys įvaizdžiai, bet ištisos jų grandinės žadina skaitytojo vaizduotę ir duoda jam pajusti, kad Sutama iš tiesų buvo giliai pergyvenusi tokį kūrybinio darbo nuosmukį, o vėliau, bedirbdama prie šių „žiemos užrašų“, pati negali atsidžiaugti savo veiklios sąmonės įsisiūbavimu, „dabar, kai svaigsta galva / nuo žalumos / ir skauda akys nuo spalvų...“

Ciklas „Bijau“ subtiliai atskleidžia tam tikras metafizines pajautas: „Bijau – baimė liūtis žalia, / ji semia, užlieja mane, kvepėdama žuvim ir dumbly – skęstu...“ Gal tai heidegeriška ontologinė išgaustis, kurią kildina nebūties pagava, bet greičiau tai baimė praeities, kuri išliko tokia brangi ir viliojanti, jog baisijoje paskęsti ir jau niekad į tikrovinį žmonių pasaulį nebesugrįžti: „Vandenis liūliuoja, supa, / liūliuoja mane, – / visais ežerais, kuriuose braidžiau, / tvenkiniais, kurių nendres skyniau, / visais upeliais, kurių žvaigždes išrinkau–, ir toliau: „Bijau – bijau praeities – / baimė karčiai žalia – ...“

Žavingas, tarsi iš vaiko požiūrio rašytas to paties ciklo fragmentas („Noriu pasaulį uždaryti / degtukų dėžutėj / ir saugiai paslėpti...“) apibūdina nuolatinį sąmonės siekį įsisavinti pasaulį, buitį pažįstant ir save atskleidžiant.

„Vendetą“, rašytą 1975–1977 metais, laikytumėm visais atžvilgiais pačiu reikšmingiausiu, giliausiai išjaustu ir originaliausiai sukonstruotu Sutemos eilėraščiu. Tekstas rišasi su biografiniais faktais. Poetės vyras, rašytojas Marius Katiliškis, dažnai kaltindavo savo paties prigimtį, lyg nulėmusią jo gyvenimą taip, o ne kitaip. Stiprus ir gražus žmogus, jis tapo palaužtas sunkios, beviltiškos, kelerius metus trukusios ligos ir mirė 1980 m. „Vendeta“ yra jam dedikuota.

Miršančio visišką nepajėgumą net užpūsti save kaip žvakę („ir burna pilna žemės / nenupūs didžiulės nužydėjusios pienės“), o gal ir ontologinė negalia suteikti prasmę savo paties mirčiai, tai yra padaryti ją savąja („Nematysiu paskutinio saulėlydžio...“), kildina žmoguje keršto jausmą: „Akis už akį – / mėlyną už rudą [...] Dantis už dantį, / pieninis už auksinį [...] Žemė už žemę – / pusė gaublio už tris

saujas...”

Kita vertus, eilėraščio „aš“ jaučia savo stebuklingai gražų atsiradimą pasauly: „Mano motinos angelas sargas / apsvaigo žydinčia liepa – / Tėvo – saujom skynė žiedus Žemaitijoje“. Nuvokia mąstantis „aš“ taipgi, kad yra ir tie „Užrašai beržo tošyje“ – poezija, literatūra – visa ta maištaujanti kalba kalboje, tas žmogaus gimusio „po beržais svyruonėliais, ilgesingai liūdnamis“ metų metais vykdytas pasipriešinimas (vendeta!) ir kad „visa lieka beržo tošyje, įrėžta titnagu“. Ir taip palaipsniui kito meilės, o gal ir jau išsakyto žodžio („iščiulpto korio“) pajauta veda besiblaškantį, susopusį žmogų į ramybės ir siekiamo išsipildymo būsmą:

[...]

niekas neužglostys, neužmigdys –
tik motina mano,
iš Raktuvės kapinių
Vėlinių naktį parbėgus,
minas dažys,
ąžuolo luobom, pasagų rūdim,
kad galėtų išausti
pilkai rusvą dvinytį
ir užkloti mane –

[...]

Mano akys pilnos saulėlydžio,
mano saujos pilnos saulėlydžio,
iščiulpto korio vaškas burnoje –
susigeriu žemėn pilkai rusvu
saulėlydžiu,
kurio niekada nemačiau.
(Iš dviejų paskutinių „Vendetos“ posmų)

Visos interpretacinės mintys, tie skaitytojo „tiesų“ įrodinėjimai, apžvelgiant Sutemos poezijos knygas vieno trumpo straipsnio rėmuose, apkarpė eilėraščių daugiaprasmiškumą ir, svarbiausia, ne kartą pažeidė pačią poetinės kalbos esmę: tą ypatingą, maginantį būvį, kai prasmė tarsi prasimuša, bet niekad visiškai neatsiskleidžia (Derrida). Tačiau buvo norėta turėti šiojį tokį pagrindą prieš einant prie platesnio poetės kūrybos apibūdinimo. Be to, tai buvo nors ir netobula pastanga supažindinti su Sutemos poezija tuos, kurie dar nėra jos skaitę ar ją pamilę.

* * *

Paskutinėse dviejose Sutemos knygose ypač išryškėja viena, eilėraščių struktūrą ir prasmę sąlygojanti, binarinė opozicija: kažko nebūtis ir to kažko atsiradimas. Ta nauja būtis tai dažnai eilėrašties įvairiuose figūratyviuose izotopuose, pavyzdžiui: paukštis („Niekieno Žemė“), paukščio variacija – išslydęs naktin ar išsviestas erdvėn akmuo („Akmuo“), lašas į belapius miškus varis („Ginuosi“), spyglias į erdvę susmigusi giria („Veja, veja, veja“), saulė, rožė, delčia delne („Raganauju“), embrionas („Bijau“).

„Vendetos“ cikle ta fundamentali priešprieša galėtų būti suvokta kaip negalėjimas numirti ir mirties esybė, o „Šimtametės žiemos užrašuose“ kaip vaizduotės stagnacija ir jos staigus suklestėjimas (bet taip pat ne mažiau, kaip tos naujos būties eilėraščio, ženklinamo tik įvardžiu „jis“, konkreti nuojauta: „O kaip? Kaip, jeigu jis bus [...] ir sudegins mus?“).

Besikartojančios semantiškai giminingos ar priešiškos metaforos – šalna, šaltis/kaitra, liūtis/sausra, badmetis/derlius, sniegynai, pūgos/žaluma, liepsna/pelenai, suodžiai – neretai žymi ribą tarp kažko nebūties ir to kažko atsiradimo. „Vendetoj“ tos laukiamos esybės, tai yra mirties katalizatoriai, yra tačiau mintijančios sąmonės naujos pagavos. Jos iššaukia „Vendetoj“ perėjimą iš vienos metafizinės būsenos į kitą, iš intensyvaus kerštavimo, blaškymosi bei negalėjimo pasiekti beskausmio mirties būvio į visišką nusiramimą mirtyje ir yra žymimos figūratyviniais izotopais, kaip užrašai beržo tošyje (tušti gandrų lizdai, ratai, degutas), dūzgiančios bitelės (medus, korys, vaškas) bei mirusi motina su dvinyčiu.

Atskiri ciklinių eilėraščių segmentai dažnai turi turinio plotmėj savąsias binarines opozicijas. Toj pačioj „Vendetoj“ erdvinė Korsikos ir Lietuvos priešprieša yra svarbi ne tik kalbančio „aš“ mintijimo eigai susekti, bet atlieka ir nelauktumo funkciją: Korsika su „krūmokšniais dygiais“, žyminti veiklą tikroviniam pasauly, yra suvokta kaip vertybė, o Lietuva su „beržais svyruonėliais ilgesingai liūdnamis“, kaip šaltinis viso nepajėgumo, tai yra neigiamybė.

Cikluose ar paskiruose posmuose yra pradinė ir baigiamoji būsena, kitaip kalbant, išeities taškas ir ryškus tematinis judesys, vedantis į tam tikrą pasekmę: „...išeinu...atėjau...metas degti...metas susideginti...alsuoja kūnas gyvenimu dar nepažintu...“ (iš „Niekieno Žemės“). Ar, pavyzdžiui: „Dieną naktį plaukia saulė balta migloje / vietos nerasdama nusileisti...“ (iš „Vendetos“ pirmo posmo), ir „Nei dieną, nei naktį nebespindi saulė / vietą radus nusileisti...“ (iš „Vendetos“ paskutinio posmo). Šitas struktūrinis požymis savo ruožtu sąlygoja, kad sintagminis (sekos) konstruavimo principas yra ypač išvystytas Sutemos tekstuose, gal ne mažiau kaip poezijai būdingas paradigminis. Turint tačiau omeny, kad patys reikšmingiausi poetės eilėraščiai yra ilgi cikliniai, yra ir daug vienetų, kur paradigminis komponavimo būdas yra esminis.

Įvairuoja ir dėmesys, kurį Sutema skiria tai vienam, tai kitam struktūros lygmeniui. Foninė plotmė yra paremianti, bet retai kur vyraujanti. Antra vertus, pasitaiko ištisių posmų, kur semantika įprasmina garsus, ir kur foninis principas kildina gilųj turinį, kaip ir tokiame „Vendetos“ posme:

KAS MAN ATLEIS?
KAD NAŠLAIČIAI GODAS GODOJA,
KAD KLAJOJANČIAS VĖLES RAMINA
BERŽO TOŠELĖ BALTA?

Pasikartojančios balsių *a* ir *o* kombinacijos iš tiesų leidžia išgirsti tos „baltos beržo tošelės“ (kalbos, POEZIJOS) raminanti gaudesį „klajojančiai vėlei“, „našlaitei“, tai, anot Sartre (Sartro), į pasaulį tarp daiktų išsviestai sąmonei, pergyvenančiai dėl to savo kažkokios kaltės – tarsi gimtosios nuodėmės – jausmą.

Liūnės Sutemos poetinės kalbos struktūrose išskirtumėm pakartojimus balso ir įtampos intensyvumui išgauti, o taip pat ir vyksmo trukmei laike pabrėžti: „...griaudė, dundėjo, lijo, žydėjo, troško sausra...“ ar, pavyzdžiui, kitur: „Paseno vaikai, bestatydamni sniego pilis [...] paseno vaikai, belipdydami sniego senius...“ (iš „Šimtametės žiemos užrašai“). O taipgi: „Viešpatie, neatleisk... Viešpatie, neatleisk, / nes žinau, ką darau...“. Pagrindiniai būtų, aišku, leksikiniai ir sintaksiniai pakartojimai, grindžiantieji įvairius paralelizmus, kurie laisvose eilėse yra fundamentalūs kalbos transformavimo ir prasmės kūrimo procese. Kitame posme iš „Niekieno Žemės“, vadovaujantis paralelizmo principu sugretinami iki tolygumo veiksmažodžiai, tai yra visi veiksmai: deginti beržą, leisti jam augti, deginti daiktus, leisti jiems grįžti ir tai vis ženklinant tą patį daiktą (daiktą, kuriam „net žodynuose žodžių nėra“):

METAS DEGINTI, METAS DEGINTI,
DEŠIMTMEČIAIS SKURDUSĮ BERŽĄ
ATSIMINIMU NEDERLINGUOS LAUKUOS –
BERŽĄ BELAPI, BETOŠĮ IR BE SULOS, –
METAS LEISTI JAM AUGTI
IR METAS DEGINTI DAIKTUS
IŠDĒLIOTUS SAVY LYG SENIENŲ KRAUTUVĖJE,
KURIEMS NET ŽODYNUOSE ŽODŽIŲ NĒRA –
METAS LEISTI JIEMS GRĮŽTI.
(*Badmetis*, p. 10)

Eilėrašty „Akmuo“, kurį minim dar vieno pavyzdžio dėlei, Liūne Sutema taikliai išnaudoja lietuviško daiktavardžio morfologinę prigimtį. Šeši anaforiniai pakartojimai siejasi, rišasi, žymi vieną ir tą patį asmenį ir kartu vieną ir tą patį objektą:

Noriu būti ir esu
a k m u o – mestas į gyvą taikinį,
a k m e n s – aštri briauna,
a k m e n i u i – ištikima,
a k m e n j – pasirinkdama,
a k m e n i u – tikėdama,
a k m e n y j e – suradau save.
(*Badmetis*, p. 19)

Atskambiai atlieka ne tik teksto vienijimo ir rišlumo funkcijas, bet ir kitokias. Iliustracijai tiktų „Vendetos“ užskleidžiamos eilutės. Jose pilkai rusvas saulėlydis yra atskambis pilkai rusvo motinos dvinyčio iš priešpaskutinio posmo. (Jo rėmuose dvinytis ženklino meilę žmogui, šilimą, dosnumą). Per spalvinę vaizdinę atskambio sukeltą sąsają įprastinė saulės laidos, t. y. gyvenimo pabaigos, metafora įgauna savo ruožtu dvinyčio meilės, dosnumo, šilimos semas. Šis naujas saulėlydžiui suteiktas semantinis krūvis nulemia su tam tikru nelauktumo aspektu ir eilėračio giliają prasmę jau paties ciklo pabaigoje.

Stengiantis iškelti Sutemos žodinio darbo priemones ir „paslaptis“, reiktų gal ir pradėti, ir baigti su įvaizdžiais, kurie jos kūryboj yra tai, kas, sakytumėm, spalvos impresionistų ir fovistų paveiksluose.

Poetės vaizduotės struktūrose bene svarbiausias elementas yra vanduo įvairiais savo pavidalais. Iš tiesų lietus, sniegas, ledas, šerkšnas, speigas, šalna, kruša, debesys, upės, upokšniai, šaltiniai, ežerai, liūnai, tvenkiniai ir su jais susijusios apraiškos, kaip lyti, snigti, stingti, ledėti, garuoti, lašėti, plaukti, tekėti, skęsti, užtvinti, apsemti ir daug panašių kartojasi Sutemos vaizdiniuose.

Ugnis skirtingose variacijose – taip pat svarbus žemės elementas Sutemos mitiniam mintijime – pasirodo daugiausia vyksmuose kaip deginti, išdeginti, susideginti, pradeginti ar augti (turint ypač omeny, kad ir augantis medis gali būti suvoktas kaip vertikaliai kylanti liepsna). Ugnis žymi perėjimą iš vieno pavidalo ar būvio į kitą. Kaip antai, *Badmečio* eilėrašty „Ginuosi“ skaitom: „Aš ginuosi. Mano miestas dega. / Trykšta kibirkštys ir pradegina / žvaigždėmis nakties skliautus... Tirpsta bažnyčių varpai, gausdamas laša / varis į belapius miškus“.

Saulė nuolat iškyla Sutemos vaizduotės projekcijose. Saulė gali būti plėšri, bauginanti, prilygstanti viską praryjančiai ugniai: „Saulė, lyg žiotys plėšrios žuvies / prarijo debesį / ir žiūri į mane („Niekieno Žemė“). Ji gali būti bejėgė ir balta: „Dieną ir naktį plaukia / saulė balta migloje, vietos nerasdama nusileisti...“ („Vendeta“) ir sugretinta su didžiule, nužydėjusia piene. Būna ji ir sensuali: „...saulė, pradeginus debesį, puola į gluosnius“ („Savaitgalio žaidimai“). Vienur yra ji regima kaip gyvasties nešėja: „Apšerkšnijo mano sparnai, grežiu juos į saulę“, o kitur vėl kaip mirties: „Saulės šaknys kibios ir

gajos, kabinasi į mane..." („Vendeta"). Pasirodo ji ir raganos pavidalu: „O saulė ant šluotos pralėkdavo, / pro sniego debesis, / nesišypsodama – saulė žiežula..." („Šimtametės žiemos užrašai").

Mėnuo – delčia ar pilnatis – ženklina lyrinio subjekto perėjimą iš konkrečios realybės į buvimą vaizduotės plotmėj: „Raganauju – ir ką kitą galėčiau veikti savaitgalį, / kai saulė nusileidžia, / kai pajuosta rožė, / kai delčia įsipjauna delne / ir negyja?" Pilnatis gali būti raikoma kaip duona ir yra alkį sotinanti: „Tada suraikiau pilnatį, / didelėm sultingom riekėm, (netrukus ir vėl prinoks kita), ir valgėm sėdėdami po kadugiu ją..." („Niekieno Žemė"). Antra vertus, būna ji kartais išjausta kaip nesulaikoma laiko bėgmė: „Dyla nebeišsaugomai / nuo kiekvienos pilnatis / atsineštiniai sapnai" („Miriam").

Kiek floros pasauly vyrauja medžiai, šakos, šaknys bei gėlės – ar tai darželių, ar plastikinės, ar šilko, aksomo, ar žydinčios kaip saulėgrąžos „ir pasąmonėj, po vandeniui, po žeme" – tiek fauną apvaldo paukščiai. Dažniausiai miškų ir laukų – kregždės, gegės, gandrai, balandžiai, pelėdos, vanagai, sniegenos – būna jie ir išdeginti, pakilę iš pelenų, moliniai ar duoniniai. Jie skardena, ulba, bet yra jie ir alkani, pastyrę, suledėję, sužeisti ar nekrikštyti.

Jei paukščiai apibūdina laisvės pasaulį, tai žuvys – irgi dažnos Liūnės Sutemos vaizduotės struktūrose – turi, atvirksčiai, daiktišką, bauginančią esybę: „...žuvys atsiras / didžiulės, vienakės, plėšrios / ir šoks į krantą, pamatę laukinius balandžius, / ir lėtai uždus smėlyje..." („Bevardė šalis").

Į asmeninį regėjimą ir simboliką įjungiami tautosakinė ir lietuviško kaimo buitės leksika: berželiai, beržai svyruonėliai, beržo tošėlė balta, drebulės, žaltys Žilvinas ar jo išnara, elnias devynragis, dūzgianti kamanė, balti ėriukai, ažuolų luobos, pasagų rūdys, aušriniai rūbai, dvynyčiai, klumpaitės, baltųjų dobilėlių medus, aguonų pienas, liepų žiedeliai, šaltmėtės, spalgenos, gervuogės ir nemažai kitų panašių. Visa tai suteikia ypatingą atspalvį bei toną Sutemos balsui ir randa atgarsį skaitytojo vaizduotėje.

Liūnės Sutemos poetinė kalba vietomis priartėja prie šnekamosios, vietomis, to paties eilėraščio rėmuose, reikalauja pastangų, sekant išskaitymo rodiklius ir beiėskant „dekodavimo rakto". Tai iš tiesų yra poezija, kuri leidžia skaitytojui pajusti savo paties sugebėjimą praregėti ir pabuvoti vaizduotės ir laisvės erdvėj.

* * *

Liūnės Sutemos poetinis mintijimas ir meninės kalbos struktūravimas vyksta tarp dviejų dialektiniam ryšy stovinčių polių. Poetė turi tą gilų žmogaus kančios ir kryžiaus kelių bei žmogui daromos kažkokios baisios nuoskaudos pajutimą, kas sukelia joje gailėstį ir dosnumą kitam. Antra vertus, Sutema teikia grožiui, poezijai ir iš viso menui centrinę vietą gyvenime. (Tas atsiskleidžia, kaip buvo bandyta parodyti, eilėraščių komponavime, kur dažnai pagrindiniai žmogaus buitės izotopai pinasi su tais, kurių prasmė liečia tikrovės ir vaizduotės santykį, poezijos esmę ir paskirtį.)

Pirmaujanti buvojimo plotmė Suteimai yra vaizduotės pasaulis. Jame lyrinis „aš" siekia savo būtis: „Raganauju – / Saulėj garuoja džiūdamos žolelės [...] žolelės, kad prašvistų aptemę akys, / žolelės, kad aptemtų šviesios akys, / žolelės, žolelės ...ir driežai..." („Raganauju"). Ar kitur: „Naktį vaikštau namų stogais, braukiu miegančius paukščius nuo medžių viršūnių..." Tikrovinėj aplinkoj tačiau regi „aš" save visai kitaip: „Diena už rankos vedžioju savo šešėlį [...] Dieną mano šešėlis ieško manės..." („Tikrovė").

Vaizduotės nuosmukį (Angelas Sargas „žaisti nebenorėjo / ir pasinėrė pusnyje, / nes negalėjo išskristi...") poetinis „aš" pergyvena tarsi tragišką metafizinę apraišką, šalia kurios „šimtmetis karas / atrodo tik viena, be taisyklių žaidimų para" („Šimtametės žiemos užrašai").

Liūnė Sutema sieja savo pačios buitį su poezijos buitimi. Kalbėti apie poeziją darosi tolygu refleksijai

apie save pačią ir atvirksčiai: „Noriu būti ir esu / a k m u o [...] a k m e n y j e – suradau save...“ („Akmuo“).

Rašyti poeziją yra Sutemai fiziologinė būtinybė: „Stikliniuose induose nardo žalčiai [...] jei paleisiu juos – prarasiu save, / jei laikysiu juos uždarytus – užtrokšiu savyje...“

Poetė kreipiasi tarsi į heidegeriškos vizijos žmogų, kitaip sakant, į tokį, kurio buvime glūdi nuolatinis rūpestis savo paties būtim ir kuris nebūkštuoja matyti save, kaip būvantį mirties link. (Tą buvo galima jau išskaityti jos 1962 m. eilėrašty „Tau rašiau“). Žmogaus laikinumo akivaizdoje poezija ir menas iškyla, kaip vienintelis pasipriešinimo būdas, gimdantis visą objektyvųjį sąmonės pasaulį.

Sutemos poetiniam mintijime žmogus, kurdamas literatūrą ir meną, maištauja, palieka savo neišdildomus pėdsakus. Įprasmindamas savo transcendencijos ilgesį medžiagoje, kaldamas „savo nuoskaudą akmenyje“, jis įsibrauna į „Niekieno Žemę“, į išliekantį – ir žmonių akyse amžiną – kultūros ir meno pasaulį: „Visa lieka beržo tošyje, įrėžta titnagu...“ („Vendeta“).

Ryšium su tuo, kas buvo iki šiol pasakyta, derėtų aptarti Sutemos kūrybą, kaip ekspresinę būties arba, trumpiau, egzistencinę poeziją, nesuteikiant tam apibūdinimui kažkokių ypatingo filosofinio ar intelektualinio aspekto, nes tokia Sutemos poezija nėra. Tačiau kuo šioji poezija ypač pasižymi, – tai dosnumu kitam. Tai galima pajusti iš daugelio įvaizdžių, kur iš tiesų poetinis „aš“ ilgisi tarp subjektyvinio ryšio ir nori būti atrama, paspirtis kitam: „...mano veidas bus kampuotas, apsamojęs akmuo [...] kad tvankų vidudienį / įbridę vaikai / turėtų ant ko atsistoti, / kad nepanertų [...] ir motinoms bus ramu, c/ ir motinos nebijos“ („Akmuo“). Ar, pavyzdžiui, jau pirmoje knygoje: „Jei esu, mano siauras šešėlis, / tebūnie naktimis, lyg tiltas per gatvę tau ir kitiems...“ („Tebūnie tartum pasakoj“). Tuo atžvilgiu – ir gal ne tik tuo – Liūnė Sutema yra artima Marcelijui Martinaičiui, kuris savo poezijos paskirtį taip pat panašiai suvokia: „Jeigu aš medis, kurį kada nors nukirs, / iš manęs nedarykit gardų, / Nesupjaukit malkom. / Iš manęs padarykit lieptą per upę, / Duris arba slenkstį, / Ties kuriuo pasisveikina“ (*Debesų lieptais*).

Susekama simbolinė logika, grindžiama tomis pačiomis estetiškos ideologijos vertybėmis, besigiminiuojančios mintijimo ir vaizduotės struktūros (ir vis tam tikroje vientisoj vystymosi raidoje), o be to, daug eilėraščių fragmentų, kurie rišasi su biografinais faktais ir tvarkomi paradigminiu principu, beskaitant Sutemos knygas, primena, kad iš tiesų poetė užrašinėja savo gyvenimą. Kiekviena iš penkių knygų žymi spiraliniais vingiais laiko bėgmeje besidriekiančio kelio tarpumą. Atstumas tarp eilėraščio personos ir tikrovės „aš“ yra tik minimalus (net ir eilėraščiuose, kaip „Vendeta“, kur išskaitymo rodikliai įtaigauja, kad yra perduodamas poetės vyro Mariaus balsas). Visa tai suteikia šiai poezijai ypatingą autentiškumo požymį.

Kita vertus, galima būtų sakyti, kad yra absoliuti distancija tarp tikrovinio ir poetinio „aš“. Sutema užrašinėja savo gyvenimą, bet daro ji tai, transformuodama šnekamąją kalbą per subtilų „raganavimo“ procesą į meninę kalbą. Girdim ne romantinės epochos savyje paskendusio, melancholiško lyrinio subjekto balsą, bet veržlaus, kūrybingo žmogaus, kuris turi gilią nuovoką, ką jau pasakė ir ką siekia pasakyti literatūra *en cours*. Iš tikrųjų tai balsas žmogaus, kurio pasirinktoji būtis yra poezija, mėginanti kristalizuotis per lietuvišką žodį.